

Bilim Etiği Açısından Lisenko Örneği

LYSENKO FACT: IN THE LIGHT OF SCIENTIFIC ETHICS

Berna ARDA *

* Doç.Dr.Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji AD, Öğr. Üyesi, ANKARA

Özet

Summary

Bu makalede bilim etiği açısından oldukça önemli bir figür olan Lisenko ele alınmıştır. O, 1898- 1967 yılları arasında yaşamış olan bir tarım uzmanıdır. Lisenko'nun 1935 - 1964 yılları arasında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nde bilimsel strateji ve politikaların başlıca belirleyicisi olması dikkati çekmektedir. Onun biyoloji ve genetik alanında bir şarlatan olduğu kabul edilmektedir. Bu yazı, Lisenko 'nın/serüveninin bilim etiği açısından özetlemeye yönelik hazırlanmıştır.

In this article, one of the prominent figures in the scientific ethics area, Lysenko is evaluated. Lysenko (1898 - 1967) was an agronomist but he's had enormous power to manipulating the scientific strategy and policies in Soviet Union between 1935 - 1964. He is accepted as a charlatan in the fields of biology and genetics. This paper is dedicated to summarize "his adventure" in the light of scientific ethics.

Anahtar Kelimeler: Bilim etiği, Lisenko

Key Words: Scientific ethics, Lysenko

TKlin Tıbbi Etik 1997, 5:107-110

T Klin J Med Ethics 1997, 5:107-110

Bu yazıda bilim etiği ve bilim tarihi açısından oldukça önemli bir figür olan Lisenko ele alınacaktır, Lisenko'nun yaşamı hakkında bazı bilgiler verilerek, onun Stalin Dönemi'nin Sovyetler Birliği'nde nasıl yükseldiği, arkasına aldığı politik güçle bilim ve özellikle genetik çevrelerini nasıl etkilediği belirtildikten sonra, genel olarak bilim-politika ilişkisinin nasıl ele alınabileceğine yönelik düşünceler dile getirilecektir.

Lisenko Kimdir?

Lisenko bir tarım uzmanı, teknik dille bir agronom'dur. Ukrayna bölgesinde Karlovka'da 1898'de doğmuştur (1). Yoksul bir ailenin çocuğu olan Lisenko, 1921 'de Poltova Bahçıvanlık Okulu'nu, ardından 1925'te de Kiev Tarım Enstitüsü'nü bitirmiştir. 1929 onun yıldızının parlamaya başladığı bir yıl olmuştur. Çünkü, "Genetik,

Bitki ve Hayvan Islahı Kongresi" sırasında onun sunduğu "vernalizasyon" yönetimiyle tarım üretiminde artış sağlanabilmesi, Kongre ardından Pravda Gazetesi'nde "Sovyet Biliminin Zaferi" biçiminde sürmanşet olarak yer almıştı (2,3). Lisenko'nun savunduğu bu yöntem aslında çoğu çiftçinin "kışlama" ya da "soğuklama" adıyla bildiği ve uyguladığı bir yöntemdi (2,4). Buna göre fide ya da tohumlar kışın ıslatılıp soğutuluyor, baharda ekildiklerinde yaşam sikluslarını daha çabuk tamamlayabiliyor ve böylece güzü beklemezsizin ürün almak mümkün olabiliyordu. Ancak Lisenko bu yöntemi bilimsel bir kılıf içerisinde ve herkesin anlayabileceği bir biçimde sunmuştu. 30'lı yıllar Lisenko'nun bir yandan Neo-Lamarckçılık adı altında Lamarck'm görüşlerini açıkça savunmaya başladığı, öte yandan da vernalizasyon yöntemini bir sınıf savaşı silahı haline getirmeyi başardığı yıllardı (2,5). O dönemde Stalin tarafından oldukça belirgin bir destek de alan Lisenko, 1940'ta Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Bilim Akademisi Genetik Enstitüsü Direktörlüğü'ne getirildi (1,3). Bu andan itibaren özellikle genetik alanında baskı dönemi kendini açıkça duyurmaya başladı. Lisenko genetiğin "burjuva bilimi" olduğunu ilan ederken, Mendel'in görüş ve yaklaşımlarını savunan ve o

Geliş Tarihi; 25.09.1997

Yazışma Adresi: Dr.Berna ARDA

Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi
Deontoloji AD, ANKARA

1 Bu metin, 11 Nisan 1996 günü Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji Anıhilim Dalı iula yapılan Tıbbi Etik Sorun Tartışmaları dizisinden bir sunuşa dayanmaktadır.

çizgide yürüyen bütün bilim insanlarını da birer hedef tahtası durumuna getiriyordu. Bu hedeflerden en başta gelem de ünlü genetikçi, Vavilov olmuştu (3). Vavilov'un laboratuvarları kaynak noksanlığından işleyemez olmuş, yetiştirdiği elemanları tutuklanmış ya da sürülmüştü. 1940'ta Vavilov "casusluk", "tarım sabotajı" gibi gerekçelerle tutuklanıp ölüme mahkum edildiğinde Lisenko, heykelcikleri elden ele dolaşan bir ulusal kahraman konumundaydı. Vavilov 1943 'te kaldığı hapisanede malnutrisyon (kötü beslenme) nedeniyle ölecek, onun anısı 50. yıldönümünde "Genetics" dergisinde bir bilim adamının yaşadıkları çerçevesinde dile getirilecekti (6).

1948 yılı Lisenko'nun zaferi olarak tarihe geçen "Tarım Bilimi Kongresi" nin yapıldığı yıldır. Söz konusu kongre bir bilimsel tartışma ortamından daha çok, bir mahkeme havasında gerçekleşmişti ve karşıt görüş tamamen sindirilmişti. 1950 - 55 yılları arasında Lisenko yanlısı ve "Neo - Lamarckçı" düşünceleri savunan yazıların Agrobiologia başta olmak üzere pek çok bilimsel dergide yayınlanır olduğu daha dikkati çekmektedir (2,5).

Lisenko'nun bilimsel diktatörlüğü 1953'te Stalin'in ölümüyle pırlıltısını yitirmeye başladı. Sputnik 1 "in 1957'e uzaya fırlatılması ve 12 Nisan 1961'de Yuri Gagarin'in uzayda ilk insanı, Sovyetler Birliği adına temsil etmiş olması ülkenin bilimsel alanda edindiği önemli başarılar olarak kabul edilebilirdi (1,7). Bir yandan bu gibi kazanımlar SSCB adına bilimsel dev adımlar oluştururken, bilimselliğe sırtını dönmüş ve arkasına aldığı siyasal güçle salt kendi görüşlerini destekleyenlere yaşam hakkı tanımış olan Lisenko'nun "saltanatı" artık fazla süremeyecekti. 1946 yılında tüm görevlerinden alınan Lisenko'nun hızla inişe geçtiğini; iki kez Kızıl Yıldız Nişanı almış, Politbüro üyeliğine kadar yükselebilmiş ve bir ulusal kahraman haline gelebilmiş birisi olarak, onun 20 Kasım 1967 tarihindeki ölümüne kadar, son yıllarını pek de parlak geçirmediğini söylemek doğru olacaktır.

Lisenko Neden Yükselebilmştir?

Lisenko'nun yukarıda kısaca özetlenen kariyeri, tarihin başka dönemlerinde de benzerleri yaşanan "iktidar - bilim ilişkisi" nin tipik bir temsilcisi olduğunu ortaya koymaktadır. Hemen her rejimde, her dönemde olan ve ileride de bulunacakları kestirimini kolayca yapabileceğimiz kişiliklerin en belirginlerinden birisidir o. Bu nedenle,

Lisenko'nun hangi yolla yükselebildiğini kısaca incelemek, bu durumun gerekçeleri üzerinde de düşünmemizi sağlayacaktır.

Lisenkoizmi inceleyen yazarların çoğu, Sovyetler Birliği'nin o dönemdeki "iklimi"ni böyle bir kişiyi başa getirecek ve etkili kılacak koşullara sahip bir ortam olarak tanımlamaktadırlar (1,3,8-10). Bu iklimin ekonomik, kültürel ve politik bir takım gerekçelen bulunmaktadır.

1917'de Tikim Devrimi'ni izleyerek kurulan SSCB, Rusya'da zaferle sonuçlanan akımlarının önce tüm Avrupa'da, ardından da dünyada proleter bir egemenliğin kurulmasını sağlayacak zincirin ilk halkası olduğu düşüncesini taşıyordu. Devrimi izleyen haftalar bir dizi idari, iktisadi ve toplumsal reformun yapılmasına sahne olmuştu. Tüm bunlar Marksçı - Leninci ilkelerin "mutlaklığı" ile o dönemin gereklerini bağdaştırmaya yönelikti. 1918-19 savaşında da kendini hissettirdiği gibi beslenme gereksinimi tüm ülkede oldukça belirgindi. Bu savaş sırasında en önemli sorun, kentlerin ve savaşımların "iaşe ve ikmallerini" karşılayabilmektir. Bu sorunla başedebilmek için bir dizi kararname çıkarıldığını, erzak dağıtımının topluma verilen hizmetlere göre belirlendiğini, bir yandan 16-50 yaş arasındaki herkese çalışma zorunluluğu getirilirken, öte yandan köylülere beslenmeleri dışındaki herşeyi devlete teslim etme yükümlülüğünün getirilmiş olduğunu akılda tutmak gereklidir. 7 milyonu açlıktan ve kalanı tifüs salgınından toplam 8 milyon kişinin kaybedildiği, sanayi ve tarım üretiminin hemen tümüyle düzenini kaybettiği, kamu maliyesinin çöktüğü bir ortam söz konusuydu. Halkın belirgin hoşnutsuzluğu bir süre sonra farklı yerlerde karışıklıklara, ayaklanmalara ve başkaldırlara dönüştü. 1921'den başlayarak savaşa özgü iktisadi uygulamalar terkedilmeye ve yeni iktisadi politika (NEP) iç ticaret ve sanayiye de kapsayacak ve denetleyecek bir biçim almaya başladı. Böylece 20'li yılların sonlarına kadar ulusal ekonomide kalkınma gerçekleştirilebilecekti. Üretimde sağlanan artış, tarım ve sanayi fiyatlarında denkleğin sağlanması kimi sorunlarına karşı NEP'in başarısını yaratan etkenlerin başında gelmekteydi.

Sonuçta Sovyetler Birliğimde yeni yönetim vaatlerini gerçekleştirmek zorundaydı. Bunu belki de ön koşulu, hemen öncelikle insanların karınlarını duyurabilmektir. Bu nedenle, kötü durumdaki verimsiz Sovyet tarımını düzeltmeye yönelik her türlü mucizeyi benimsemeye hazır bir ortam oluşmuştu. Bu atmosferde Lisenko tarımsal üretimi kat-

layacağı müjdcisiyle ortaya çıkıveren *bir mesih gibi* algılanabilirdi.

*Lamarck'm "Çevresel değişimin kalıcı genetik değişiklik yaratacağı" kuramı o dönemde politik tezle uyumluydu. Çünkü "uygun koşulların insan davranışında kalıcı değişikliklere yol açacağı" biçiminde özetlenebilecek politik görüş, devrimin ilk kuşaklar üzerinde "yeni insan" yaratma yolundaki çabalarının, sonraki kuşakları da kendiliğinden etkileyeceğini umuyordu. Bu da, toplumu dönüşüme uğratmak için harcanacak emeğin sınırlı olacağını ve kolayca sonuca ulaşılacağını düşündürüyordu. Hatta çok saygın bilim adamlarının arasından bile bu kuramı destekleyenler çıkmıştı. Örneğin ünlü araştırmacı Pavlov bile, sonradan yanıldığını açıklamakla birlikte, koşullandırılmış iarelerde koşullu refleksin kalıtımla geçen bir örneğini bulduğunu önceleri iddia etmişti. Böylece bilimsel ömrünü aslında çoktan tamamlamış olan Lamarck'm kuramı kendisini kabul ettirmeye hazır bir ortamı buluyor ve "Yeni Lamarckçılık" olarak filizlenebiliyordu. Bu görüşün bayraktarı da Lisenko olarak karşımıza çıkıyordu.

*Lisenko'nun yıldızım parlatan bir başka etken ise yönetimdeki "kapitalist-bujuva bilimi"ne karşı Rus - Sovyet bilimimin üstünlüğü kanıtlama arzusuuydu. Çünkü 1930'lu yıllarda ülkedeki kıdemli bilim adamlarının çoğu, devrim öncesi Rus orta sınıf entellektüel kesiminden gelmekteydi. O halde egemenliğin yeni sahiplerinin de bilimsel alanda etkinlik göstermesi gerekiyordu. Bu anlamda Lisenko "mujik mintanını sırtından hiç çıkarmamış", belki de böylece, rejimin kendine fırsat verdiği bir "bilimsel kişilik" olabildiği].

Lisenkoizm (1935-1964) Neler Yapmıştır?

Lisenko'ıun yaptıklarını, arkasına neredeyse sınırsız bir politik güç almış, herhangi bir "bilim" kişiliğinin yaptıklarına ve yapabileceklerine örnek olarak göstermenin doğru olacağı kanısındaım. Çünkü sonuçta onun "unique" olmadığını ve ne yazık ki öyle de kalmayacağını kabul etmeliyiz.

Batuhan'a göre Lisenko, "insan düşüncesine hükmetme tutkusu" nun, kendi dönemindeki "totaliter ideoloji"yle birleşiminden bir bilimsel diktatörlük" çıkarmış bir kişiliktir. Bu toplam kuşkusuz yeryüzünde daha önceleri de meydana gelmiştir. Ama her defasında çıkan sonuç mutlaka bir bilimsel diktatörlük mü olmuştur, ayrıca tartışılabilir. Ancak Lisenko örneğinde bu sonucun böyle olduğu hemen su götürmez bir gerçektir.

Günümüzde genetiğin kurucusu sayılan

Mendel'in görüşleri kalıtımı açıklamakta, Darvrin'inkiler de evrim sürecini temellendirmekte geçerlikleri kabul edilen kuramlardır (11). Oysa, Mendelciliğin "burjuva idealizmi" olarak yaftalandığı Lisenko döneminde, bilim ömrünü çoktan tüketmiş bir görüş olarak Nco-Lamarckçılığm baş-tacı edildiğine yukarıda da değinmiştik. Genotip-fenotip ayırımının önemsenmediği, "gen"in yok sayıldığı ve kromozomların kalıtımda rolünün olmayacağını savunulduğu bu yaklaşım, kendisinden farklı düşünen tüm genetikçileri de yıldırmaya hazırdu. Böylece, Lisenko'ıun sahip olduğu politik güçle, aleyhtar genetikçilere yönelik kovuşturmalar başlatıldığı, yoğun bir baskı ortamı içerisinde sürgünlerin ve işten atmaların yaşandığı... o dönemi izleyen ve aktaran tüm yazarların ortak görüşüdür. Bilim-politika ilişkisi bu yazıda sadece ana çizgileriyle inceleneyeceği için, kapsamlı tartışmayı bir başka makaleye bırakarak, bu dönemde Sovyetler Biri iğ'ide bilime ve özellikle de genetik alanına belirgin bir politik denetim getirilmiş olduğunu, karşıt görüşteki bilim çalışanlarının üstelik "bilini adına" saf dışı edilmeye çalışıldığını bir kez daha vurgulayalım.

Lisenko'nun tarım uzmanı niteliği gözönüne alındığında, onun doğrudan bu alanda yaptıklarını da kısaca özetlemek yerinde olacaktır. Bir tür bahar buğdayı geliştirme, yeni bir tür çavdar üretme, soğuğa dayanıklı buğday yetiştirme, sık ağaçlandırma çalışmaları, yeni bir gübreleme yöntemi geliştirme... gibi girişimleri Batuhan'a göre Lisenko'yu sahtekarlar ön saflarına yerleştirmemizi sağlayan ya da onu ele veren ipuçları taşımaktadır. Çünkü, onun, "deneylerini kontrolsüz koşullarda yapmak, tekrarlamamak, elde kanıtları olmaksızın karşı çıkmak, bilimsel yayınlar yerine gazeteleri iletişim aracı olarak kullanmak..." gibi çok belirgin yanılığları (ya da taktikleri) bulunmaktadır. Tüm bunlar da Lisenko'yu, bilim etiğine aykırı düşen tiplere çok belirgin bir örnek olarak saymamıza yetmektedir.

Bilim Etiği ve Bilim - Politika İlişkisi

Bilim etiği, değer sorunlarının ele alındığı ve sorgulandığı bir alan olan etiğin bir alt dalıdır. Onu, kısaca, "bilim etkinliği" sırasında ortaya çıkan ve bilim toplumunun hakkında çok kesin normlarının bulunmadığı sorularla uğraşan ve bu sorulara çözümler üretmeyi hedeflemiş bir alan olarak tanımlamak mümkündür (12,13). Bilim etkinliği kavramlarının altında neler bulunmaktadır? Kuram gelişme aşamasından araştırmaların yapılmasına, verilerin toplanmasından yayınlanmasına varıncaya kadar, bilimsel bilgi üretiminin tüm aşamaları

oldukça geniş bir yelpaze halinde bilim etkinliğinin içeriğini oluşturmaktadır. Bilim üretimini meslek edinmiş insanlar için. salt metodolojik yaklaşımın ya da literatür bilgisinin yeterli olamayacağı, bilim insanlarının aynı zamanda etik karar verme süreçlerinden de haberdar bulunmalarının gerektiği vurgulanmaktadır. O halde, etik duyarlılığa sahip olmak, bilim çalışanları için *olmazsa olmaz bir koşul olarak* karşımıza çıkmaktadır. Bir başka söyleyişle:

"Etik ve bilim e! sıkışmak zorundadır" (*The Meaning of Right and Wrong-Richard C. CABOT (1868- 1939)*)

Bilim ve politika ilişkisi üzerinde düşünürken, öncelikle bilimin hangi gözle görüldüğünü ya da algılandığını tartışmak gerekli sanıyorum. Bilim kendisine konu seçtiği ve sınırlarını da belirlediği bir doğa parçasında geçerli nedensellik bağıntılarını bulmayı amaçlamış bir etkinliktir. Bu çerçevede, bilim üretiminin öncelikle "pratik" sonuçlar peşinde koşmadığını ya da kendisinden sadece böyle beklentilerin olmasının bilimin doğasına ve amacına ters düşeceğim belirtmek zorunludur. Bilim uzun erimli, nesnellik ve sabır gerektiren, ... bir alandır ve "kendi içinde amaç olma" gibi bir niteliğinin bulunduğu da gözden uzak tutulmamalıdır. Bilimsel bilgi üretimi bilim insanlarının toplumsal sorumluluğu ekseninde gerçekleşmesi gereken bir süreçtir. Bu durumun yeterince sorgulanmasıyla bir uçta bilimselliğin popülizme saplanması önlenirken; öteki uçta da salt bilgi üretme hırslarının/merakının doğurabileceği kötü sonuçların önüne geçilebilecektir.

Politika ya da siyaset, geniş anlamda "yönetim" ile eşanlamlı tutulabilecek bir kavram olsa gerek. Buradaki yönetim kavramının *ülke, devlet, insan yönetimi* gibi farklı düzeyleri ya da boyutları olduğunu da hatırla tutmalı. *Karar alma, onları uygulama ya da uygulatma gücü* politikanın sistemleşmiş ve kurumlaşmış özelliklerinden birisidir. Bu yazıda ise politika olgusunu *devlet* ya da *iktidar* ile sınırlamak, belki yöntem açısından pek doğru olmamakla birlikte, yazarın pratik kaygılarla ulaştığı bir çözüm yolu. Bir başka deyişle, bilim - politika ilişkisi deyince bunu bilim - iktidar ilişkisi olarak algılamak yazı boyunca yeğlenmiş bir tutumdur. Bu ilişki üzerinde düşünürken birkaç soru ortaya atılabilir;

*Bilim de politika için, birçok başka kurum gibi, bir araç mıdır?

*Bilime talip olan çevre ile üreten arasında bir işçi - işveren ilişkisi var mıdır?

*"Kamufle" bile olsa, eğer böyle bir ilişkinin varlığını kabul edersek, "işveren" in müdahale alanının sınırlarını nasıl çizebiliriz?

*Politika, "uzun vadelere" hiç tahammülü ve de niyeti bulunmayan bir etkinlik midir? Eğer bu nitelikteyse, ondan bilim üretimi "mentalitesi"ni anlamasını beklemek boşuna olacaktır.

Tüm bunları yanıtlamak bir yandan bilim metodolojisi, bilim etiği konularının tek başlarına daha kapsamlı olarak ele alınmasını gerekli kılacak, bir yandan da politika kavramının içerik ve işlevinin oldukça ayrıntılı bir temellendirilmesi yapmayı gerektirecektir. Bu geniş değerlendirme de ancak, konunun bir başka makale çerçevesinde sunulmasıyla sözkonusu edilebilir.

Sonuç olarak, Lisenko artık ömrünü tamamlamış bir kuramın takipçisi ve savunucusu olmakla yanılığa düşmüş bir tarım uzmanı olarak bilim tarihi açısından değerlendirilebilecek bir kişiliktir. Ancak, onun arkasına aldığı siyasal güçle dönemindeki bilim politikasını yönlendirme ve hemen tek belirleyici olma özelliği de Lisenkoizmi *bilim etiği* açısından önemli kılmaktadır. Hatırlanması gereken; 1935 - 1964 yılları arasında SSCB'de egemen olmuş bu kişiliğin dünya coğrafyasının herhangi bir yerinde ve herhangi bir zamanında yine sahne alabileceğidir. Mc Carthy döneminde, Naziler döneminde olduğu gibi.

KAYNAKLAR

1. Asımov I. Biographical Encyclopedia of Science & Technology. Pan Ref. Books 1978; 669. Suffolk.
2. Batuhan II. Bilim ve Şarlatanlık, s. 174 - 186, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1994.
3. Bozcuk N. Lisenko tartışması üzerine Bilim ve Ütopya ;995 Mayıs; 11 ;36-9.
4. Levins R, Lewontin RC. Lisenko Sorunu (Cev. A Tırak) Bilim ve Ütopya 1995 Mayıs; 11:34-36.
5. Mayr E. The Growth of Biological Thought, Diversity, Evolution and Inheritance. The Belknap Press of Harvard Uni. Press. Cambridge, 1982; 523-4.
6. King W, Cummings MR. Concepts of Genetics. 2nd ed. Merrill Publishing Co. 5-6, Ohio, 1986.
7. Time: Man in Space. LXXVII (17), Atlantic ed. Cover & Subject 1961; 38-42, April 21.
8. Cole-Turner RS. The Genetics of Moral Agency. The Genetic Frontier: Ethics, Law and Policv. Pp. 161-174, Washington DC. AAAS Pub. 1994.
9. Crow JF Genetics 1993 May; 134:1-4.
10. Larousse: SSCB 1993; 21:10702-12.
11. Yıldırım C. Bilimin Öncüleri Tübitak Ankara, 1995: 9:142-149-154.
12. Arda B. Tıp araştırmaları açısından bir değerlendirme: Araştırma etiği. Sendrom 1992; 12: 45-8.
13. Arda B. Etik açıdan bilimsel araştırma ve yayın etiği. Dermatopatoloji 1994; 3:146-9.